

نقش محوری مساجد در تأمین اهداف چند منظوره

عباس همتی

چکیده

ماهیت مسجد به گونه‌ای است که از يك سو سبب ایجاد ارتباط با خداوند و عالم
غیب می‌شود و از طرف دیگر انسجام اجتماعی گروه‌های مختلف مردم را تفویت
می‌کند. در نقش محوری مسجد در جوامع اسلامی همواره در این مکان مقدس،
کلیه امور فرهنگی و اجتماعی و سیاسی و علمی نیز صورت می‌گرفته و این امر
نشان
دهنده تاثیر شگرف مسجد در تداوم حیات اجتماعی جامعه مسلمانان است. از
آنجا که
مسجد محل امنی برای حفظ ثروت ملی بود، خزانه دولت یا بیت المال در مسجد
جامع
شهر نگهداری می‌شد. مسجد محل اجتماع فرماندهان سپاه، حضور مشاوران
نظامی،
تصمیم‌گیری‌های مهم رزمی، صدور فرامین جنگی، بسیج رزمندگان، اعلان نتایج
پیکارها، حفظ غنایم و رسیدگی به وضع آوارگان و اسیران بود. در نهضت‌های صد
ساله
اخیر ایران، مساجد به عنوان کانون‌های اصلی مبارزه علیه استبداد مورد توجه بود
و نقش
عمده‌ای را در به ثمر رسانیدن این نهضت‌ها ایفا می‌کرد. مسجد در جامعه جدید
ایران،
یعنی در دوران منتهی به تاسیس جمهوری اسلامی، جایگاه و کاربردهای جدیدی
یافت
که در دو برهه انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی، ظرفیت این نهاد اجتماعی آشکار
گردید. به طور کلی می‌توان گفت که مسجد در تاریخ ایران در سه مرحله نقش
مهمی در
تحولات کشور داشته است. مرحله اول کارکرد فرهنگی فکری و هنری آن است که
در
معماری و ادبیات ایران جلوه‌گر شده است. در مرحله دوم کارکردهای اجتماعی
مسجد

بروز کرد و جنبش‌های اجتماعی در اطراف آن سازمان یافتند و مرحله سوم به کار کردهای سیاسی مسجد اختصاص دارد که این مورد در دوران انقلاب و جنگ تحمیلی ظاهر شد و خود را در مسایل سیاسی مثل مشارکت بسیج سیاسی، اعتراض سیاسی و دیگر وجوه رفتار سیاسی مردم (مثل بحث‌ها و آموزش‌های سیاسی، تبادل نظر، مشورت و شورا، تعیین سرنوشت و...) نشان داد. آینده‌شناسی مسجد برای نظام جمهوری اسلامی ایران و دیگر جوامع اسلامی یکی از ضرورت‌های مهم است که از منظر نهادمندی و نهاد سازی برای حکومت برجسته‌تر می‌شود. نگارنده سپس با تذکر این حقیقت که در عصر اوج ارتباطات هنوز بهترین و سالم‌ترین و کارآمدترین رسانه، مسجد است. تقویت مساجد از نظر امکانات ظاهری، رسیدگی بیشتر به وضعیت ظاهری مسجد، تشکیل و تقویت کتابخانه مناسب برای مسجد، برگزاری مسابقات متنوع، به کارگیری هیئت امنای صاحب ابتکار و خلاقیت، طولانی نشدن نمازهای جماعت، دقت در انتخاب امام جماعت، انجام تبلیغات مناسب و منطقی، فعالیت‌های کانون فرهنگی مستقر در مسجد، را جهت احیا و حفظ جایگاه مسجد، پیشنهاد نموده است.

مقدمه

مسجد در تأمین اهداف چند منظوره امت اسلامی نقشی بی‌بدیل دارد. این اهداف والا با ساختن بنایی هر چند کوچک نیز تحقق یافته است. اهداف چند منظوره اسلامی گر چه به ظاهر با یکدیگر متفاوتند، ولی در مسجد چنان در هم تنیده شده‌اند که آدمی را به شگفتی وا می‌دارد و اهمیت و جایگاه بی‌نظیر مسجد را جلوه‌گر می‌سازد. اینک نقش آفرینی مختلف مسجد را با هم مرور می‌کنیم:

۱ . نقش عبادی

مسجد خداپرستان را نامی آشناست که در آن می‌توان به آرامش قلبی رسید و از محراب عبادت به اوج سپهر کرامت پر کشید. مسجد خواستگاه نور تقوی است که صفای باطن به ارمغان آرد و چراغ معرفت را همواره روشن نگاه دارد. مسجد تابشگه مهر توحید است که با حضور و فضای نورانی‌اش آدمی، جان تازه

می‌گیرد و زندگی طراوت می‌پذیرد. مسجد کانون گرم ایمان است که بندگان را به زیور فضایل اخلاقی آراید و پاکدینان را مهر و محبت و صفا همی افزاید. مسجد، مدرسه تکامل انسانهاست که با اعتکاف در آن، از دنیای فریبنده چشم پوشند و یکسر در راه قرب و کمال کوشند. مسجد خانه سبز امید است. روشن به نور خداوندِ قادر یکتا و شاداب از نسیم دل انگیز نماز و ذکر و دعا. مسجد گلزار نوبهار را ماند، با شمیم بهشت که بس روح پرور و دلنواز است و درش به روی دین‌باوران خداجوی همواره باز است.

۲ . نقش اجتماعی

ماهیت مسجد به گونه‌ای است که از يك سو سبب ایجاد ارتباط با خداوند و عالم غیب می‌شود و از طرف دیگر انسجام اجتماعی گروه‌های مختلف مردم را تقویت می‌کند. نقش محوری مسجد در جوامع اسلامی به گونه‌ای بوده است که همواره در کنار این مکان‌های مقدس امور فرهنگی و اجتماعی و سیاسی و علمی نیز صورت می‌گرفته و این امر نشان دهنده تأثیر شگرف مسجد در تداوم حیات اجتماعی جامعه مسلمانان است. بعلاوه دین مقدس اسلام، به مسلمانان، ایجاد اخوت اسلامی را سفارش و در برجسته شدن دین برادری و اخوت تأکید دارد؛ «**إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ**»^۱ در بخشی از آیات تحققی این برادری و استواری را در تمسک به حبْل الله بیان نموده، می‌فرماید: «**وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا**»^۲. بدون شك این قبیل توصیه‌های قرآنی و حدیثی در فرهنگ دینی و مفاهیم مذهبی توجه به ابزار و اسبابی که بتواند اخوت و اعتصام و مودت را به منصف بروز و ظهور برساند را مورد تأکید قرار می‌دهد. از جمله مهم‌ترین وسیله‌ای که می‌تواند وحدت امت اسلامی را تحقق بخشیده،

1 . سوره حجرات، آیه ۱۰ .

2 . سوره آل عمران، آیه ۱۰۳ .

تأثیر مهمی در استحکام پیوند جامعه اسلامی بر جای بگذارد، مسجد است؛ محلی که می‌تواند تمامی مسلمانان را زیر یک سقف جمع کرده، مسایل لازم در تأمین مودت و اتحاد مسلمین را به آنان گوشزد و شیوه‌های علمی و عملی آن را تبیین و تعلیم نماید.

اگر به تاریخ مسجد و فلسفه ایجاد و تأسیس آن بنگریم، خواهیم دید که تبلور فکر اسلامی و اعتقادات صحیح دینی و استواری جامعه مسلمین در سایه حضور در مساجد و شنیدن انواع توضیحات و تعلیمات دینی میسر شده است، یعنی مسجد علاوه بر مرکزیت عبادی، مرکز اجتماع نیز هست. این اجتماع هم برای عبادت است و هم برای یکپارچه ساختن امت و تمسک جمعی آنان به حبل الله .

۲ . نقش آموزشی

تاریخ به خوبی نشان می‌دهد که مسجد از همان صدر اسلام کانون مهم آموزش و مرکز اصلی تربیت بوده و حلقه‌های درس و بحث در آن بر پا می‌شده است. پیامبر اکرم «صلی‌الله‌علیه‌وآله» راه آموزش دین و دانش را در زمان خودشان آن چنان فرا روی مسلمانان هموار فرمود که با گذشت زمان، ارتباط مسجد و آموزش به نحو مطلوب تا به امروز باقی مانده است اگر چه با توسعه علوم، آموزش صورت پیشرفته‌تری به خود گرفت و مراکز خاص یافت.

پیامبر «صلی‌الله‌علیه‌وآله» به ابوذر می‌فرماید:

«يَا أَبَا ذَرٍّ كُلُّ جُلُوسٍ فِي الْمَسْجِدِ لَعَوْ إِلَّا لثَلَاثَةٍ قِرَاءَةٌ مُصَلٍّ أَوْ ذَاكِرِ اللَّهِ تَعَالَى أَوْ سَائِلٍ عَنِ عِلْمٍ»؛ ای ابوذر! در مسجد هر نشستنی به جز برای سه چیز بیهوده است:

- ۱ . نمازگزاران.
 - ۲ . ذکر خدا گفتن.
 - ۳ . بحث علمی کردن.^۳
- همان طور که در صدر اسلام یکی از کارکردهای مهم مسجد امر تعلیم و

تعلیم بود، مسجد توانسته است این جایگاه را از صدر اسلام تا کنون حفظ کند و هم اکنون

³ . میزان الحکمه، ج ۴ ، ص ۳۹۳ ، ح ۸۳۰۵ .

هم در حوزه‌های علمیه جلسات با شکوه بعضی از دروس خارج فقه و اصول در مساجد برگزار می‌شود و در اکثر مساجد آموزش قرآن و احکام و مسایل عقیدتی و سیاسی آموزش داده می‌شود. همچنین امروزه نیز یکی از مهمترین عملکرد مسجد، ایراد خطابه و سخنرانی در آن است که گاه همین خطابه تنها جاذبه‌ای است که به بعضی از مساجد رونق می‌بخشد. آری هر گاه خطیب توانایی در مسجد یافت نشود، رفته رفته آن مسجد شکوه و رونق خود را از دست می‌دهد.

۴ . نقش قضایی

هر چند مسجد در اصل کانونی توحیدی بود که مسلمانان در آن به عبادت و راز و نیاز می‌پرداختند و با کسب علم و معرفت، راه سیر و سلوک را پی می‌گرفتند، اما مرکزی برای حل و فصل دعاوی نیز به شمار می‌رفت. همچنین از آنجا که قضاوت يك عمل مقدس به حساب می‌آمد، مردم در اغلب اوقات از مساجد به عنوان دادگاه قضاوت نیز بهره می‌جستند.

۵ . نقش مشورتی

افزون بر موارد فوق مردمان با گرد آمدن در مسجد برای رتق و فتق امور خود به مشورت می‌نشستند و جانانه به حق دل می‌بستند و از دام گرفتاری‌ها و مشکلات می‌رستند. با پیدایش مسجد، مدینه، نخستین مرکز مهم اجتماعی اسلام عینیت یافت و در آن امور دینی و دنیوی به هم در آمیخت و فعالیت‌های مشاوره اجتماعی به موازات وظایف دینی در آن انجام می‌پذیرفت.

۶ . نقش پشتیبانی

جماعتی از فقرای مهاجر هم که مأوایی نداشتند، در کنار مسجد مدینه، زیر سر پناه کوچکی به نام صُفّه زندگی می‌کردند. آوارگان جنگ و حوادث طبیعی نیز

می‌توانستند از مسجد به عنوان پناهگاه استفاده کنند.
بعلاوه مردم به هنگام بروز خشکسالی و بیماری‌های مهلك برای دعا و نیایش، ناگزیر از روی آوردن به مسجد بودند.

۷ . نقش نظامی و دفاعی

نمایش رزمی و آرایه خدمات پزشکی و دارویی در مسجد نیز از جمله فعالیت‌های اجتماعی این پایگاه ایمان و توحید و تعاون به شمار می‌رفت. مسجد محل اجتماع فرماندهان سپاه، حضور مشاوران نظامی، تصمیم‌گیری‌های مهم رزمی، صدور فرامین جنگی، بسیج رزمندگان، اعلان نتایج پیکارها، حفظ غنایم و رسیدگی به وضع آوارگان و اسیران بود. آری مسجد مرکزی فعال برای پیشبرد اهداف نظامی و برنامه‌ریزی‌های دفاعی بود.
این مکان مقدس خصوصا مساجد جامع شهرها، شبیه مجالس و میدان‌های عمومی بودند که در آنجا هم قاضیان، بر مسند قضاوت می‌نشستند و هم عالمان، جلسه درس تشکیل می‌دادند و هم لشکریان امور نظامی را پی می‌گرفتند.

۸ . نقش اداری

با پیشرفت و گسترش روز افزون اسلام، مسجد اهمیت بیشتری پیدا کرد و به‌عنوان کانون فعال امت اسلامی و مرکز عبادی - سیاسی جامعه نوین در آمد و بدینسان بسیاری از خدمات اداری، و کشوری نیز در مسجد آرایه می‌شد و حتی از آنجا که مسجد محل امنی برای حفظ ثروت ملی بود، خزانه دولت یا بیت‌المال نیز در مسجد جامع شهر نگهداری می‌شد.

۹ . نقش سیاسی

مسجد جز معنا بخشیدن به حیات دینی، نقش چشمگیری در صحنه سیاست ایفا کرده، ایمان و اعتقاد و اخلاص و ایثار را در خدمت به جامعه و توسعه سیاسی اسلام به کار گرفت.

چنین چشم‌انداز والا به عرصه سیاست، از ژرف‌بینی، ارزش‌گذاری و عنایت ویژه این آیین بزرگ آسمانی به زندگی فردی و اجتماعی انسان حکایت دارد. باید توجه داشت که در جریان نهضت‌های بزرگ اسلامی نیز مساجد در

جهت بیداری و آگاهی بخشیدن به توده‌های وسیع و قشرهای مختلف مردم نقش بسیار بارزی را بر عهده داشتند.

در نهضت‌های صد ساله اخیر ایران، مساجد، به عنوان کانون‌های اصلی مبارزه علیه استبداد مورد توجه بودند و نقش عمده‌ای را در به ثمر رسانیدن این نهضت‌ها ایفا

کردند؛ چنان‌که در جنبش تحریم تنباکو که به رهبری میرزای بزرگ شیرازی، طی سال‌های ۱۳۰۸ - ۱۳۰۹ ه‍.ق و در مخالفت با امتیاز انحصار تنباکو به یک شرکت

انگلیسی در ایران روی داد و منجر به شکست استعمار انگلیس گردید، مساجد در مخالفت با استبداد ناصری و در پیروزی نهضت، نقشی سازنده به عهده گرفتند.

در نهضت مشروطیت (۱۳۲۳ - ۱۳۲۵ ه‍.ق) نیز که با قیام و رهبری روحانیت در ایران شکل

گرفت مساجد کانون‌های اصلی انقلاب بودند و فعالیت‌های انقلابیون را در جهت پیروزی این نهضت نیرو و سرعت می‌بخشیدند.

این شکوه و عظمت و قداست و جاذبیت مساجد در جهت ایجاد وحدت و همبستگی در میان توده‌های مردمی و بسیج قشرهای مختلف برای مقابله با ظلم

و استبداد، بار دیگر در جریان انقلاب شکوهمند اسلامی نیز تجلی کرد.

مسجد رمز جامعیت اسلام

کلمه مسجد و اشباه آن پیش از اسلام نیز رواج داشته و قبل از این که رسول گرامی اسلام «صلی‌الله‌علیه‌وآله» مسجد مدینه را بنیان نهد، خداوند تعالی در سوره اسراء که

مکی است، واژه مسجد را در مورد مسجدالحرام و مسجدالاقصی به کار برده است.

ولی در عین حال مسجد نخستین نهادی است که به هنگام ورود حضرت پیامبر «صلی‌الله‌علیه‌وآله» به مدینه شکل گرفته است. این نکته حکایت از آن دارد که شکل‌گیری جامعه اسلامی بدون نقش‌آفرینی مساجد امکان پذیر نبوده است. مساجد با کارکردهایی که داشت آن چنان در درون جامعه اسلامی نهادینه

شد که

مؤمنان آن را بر خانه‌های خودشان ترجیح می‌دادند؛ در واقع ویژگی اصلی مسجد این بود که همچون اسلام با همه شئون زندگی مردم سر و کار داشت و البته به همه شئون مردم جهت الهی و دینی می‌داد و این برخاسته از روح اسلام بود، چرا که اسلام جوهره همه فعالیت‌های مسلمین در جامعه اسلامی را عبودیت می‌دانست.

کارکردهای مختلف مساجد در انقلاب اسلامی

به طور کلی می‌توان گفت که مسجد در طول تاریخ ایران با سه نوع کارکرد

در

مراحل مختلف، نقش مهمی در تحولات کشور داشته است:

اول؛ کارکرد فرهنگی - فکری - هنری: این کارکرد به خوبی در

معماری و

ادبیات ایران جلوه‌گر شده است.

دوم؛ کارکردهای اجتماعی مسجد: این کارکرد به گونه‌ای است که

می‌توان گفت

تمام جنبشهای اجتماعی در اطراف مسجد سازمان یافته‌اند.

سوم؛ کارکردهای سیاسی مسجد: این کارکرد گرچه در گذشته

نیز کم و بیش

وجود داشته است، ولی در دوران انقلاب و جنگ تحمیلی به اوج خود رسید و

اعتراض

سیاسی، مشارکت بسیج سیاسی و دیگر وجوه رفتار سیاسی مردم مثل بحثها و

آموزش‌های

سیاسی، تبادل نظر، مشورت و شورا، تعیین سرنوشت و...، کارکردهای مسجد را

در

نمودهای فوق جلوه‌گر ساخت.

آری مسجد در جامعه جدید ایران؛ یعنی در دوران منتهی به تأسیس نظام

جمهوری اسلامی، جایگاه و کاربردهای نخستین خود را باز یافت و در دو برهه از

انقلاب اسلامی به ویژه در جنگ تحمیلی ظرفیت بی‌نظیر این نهاد عبادی

اجتماعی برای

همگان آشکار گردید.

پس از پیروزی انقلاب و تأسیس نظام جمهوری اسلامی و فروکش کردن

فضای

انقلابی، کارکردهای جدیدتر مسجد در عرصه‌های دیگری تولد یافت. حتی در مدت

یک ساله میان پیروزی انقلاب و آغاز جنگ تحمیلی، این مسجد بود که به ویژه در

روستاهای، کارکردهای جدید آموزشی، ترویجی، بهداشتی و همکاری و تعاون را

تجلی

بخشید؛ جهاد سازندگی، سپاه پاسداران، کمیته‌های انقلاب، آموزش و پرورش،

وزارت بهداشت و درمان و دیگر سازمانها از طریق مسجد و با نمایش فیلمهای آموزشی و تشکیل کلاسهای آموزشی در سطوح مختلف، بر پای نهادن نگاه و حتی اهداف دولت مثل جامعه پذیری سیاسی، توسعه، خدمات بهداشتی و آموزش، افزایش آگاهی عمومی و تخصصی را محقق ساخت و روح همکاریهای جمعی را در میان مردم تقویت کرد. با آغاز جنگ تحمیلی، رویکرد سیاسی مسجد در مسأله دفاع و امنیت ظاهر شد. اکثریت ارگانها و نهادها از طریق مسجد با مردم ارتباط برقرار کردند. اصولاً مسجد، منبر، تریبون و رسانه‌ای بوده است که در جهت تعیین و تبلیغ ارزشها و احکام اسلامی به کار گرفته شده است. امروزه نیز مسجد به صورت مرکز خدمات اجتماعی فعال و پویایی در آمده که نتایج سازنده آن در زمینه‌های گوناگون بر کسی پوشیده نیست.

بررسی تطبیقی نقش آفرینی مساجد

همان گونه که مسجد در صدر اسلام و عصر رسول خدا «صلی الله علیه و آله»، تنها محل عبادت، اعتکاف، اقامه نماز جماعت، تعلیم و تعلم، سخنرانی و خطابه نبود، بلکه علاوه بر اینها، کارهای سیاسی اجتماعی و... نیز در آن انجام می‌گرفت، امروزه نیز از مسجد به عنوان کانون گرم سیاسی، اجتماعی و... استفاده می‌شود. بدینسان مسجد همواره محل نشر شریعت مقدس اسلام در همه ابعاد بوده و هست. در تاریخ معاصر، نهضت‌های اسلامی بالاخص انقلاب اسلامی در شکل‌گیری نهضت و تداوم آن، مسجد را به عنوان پایگاه اصلی خود قرار داده و هم اکنون نیز به مسجد محسوس است. بی‌جهت نیست که دشمن در سیاستهای استعماری جدید به جای تقویت نیروی نظامی خود، درصدد تضعیف و بی‌رونق شدن مساجد بر آمده است، امام راحل در بیانات خود می‌فرماید:

«از فانتوم‌های امریکا نترسید، از خالی شدن مساجد

بترسید».

نکته مهم و قابل توجه آن است که در جامعه دینی، مراکز و سازمانهای مختلف باید حول محور مسجد، سامان یابند؛ زیرا در آن صورت می‌توان در مقابل آسیب‌های یکسان‌سازی و نابودی فرهنگها در دنیای امروز مصون ماند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

از مباحث پیشین روشن شد که مسجد همواره سنگر دفاع از حریم مقدس اسلام و تجلی‌گاه عشق و عبادت و خضوع و خشوع به درگاه پروردگار عالم بوده است و در طول تاریخ، بزرگانی همچون پیامبر «صلی‌الله‌علیه‌وآله» و اصحاب با وفایش، سربازان مدافع آن بوده‌اند.

بدون شك یکی از عوامل مهم وجود و تداوم فرهنگ اسلامی در دنیای امروز، مساجد هستند؛ بدینسان بخش عظیمی از فرهنگ درخشان و تمدن والای اسلامی که امروز در دسترس ماست مرهون عملکردهای آموزشی، سیاسی و اجتماعی مساجد در طول تاریخ اسلام است.

با توجه به شئونات مختلف يك جامعه اسلامی، همواره کارکرد مسجد از امور عادی فراتر رفته، ابعاد فرهنگی، اجتماعی و سیاسی را نیز در بر گرفته است. بعلاوه مساجد همیشه به عنوان کانون همگرایی مسلمانان مطرح بوده‌اند به همین دلیل هم این نهاد دینی اجتماعی با از بین رفتن یا جایجایی حکومت‌ها، هیچ‌گاه نقش محوری خود را از دست نداده است.

از آنجا که در اوج عصر ارتباطات نیز هنوز بهترین و سالمترین و کارآمدترین رسانه مسجد است، بدیهی است آینده‌شناسی مسجد برای نظام جمهوری اسلامی ایران و دیگر جوامع اسلامی یکی از ضرورت‌های مهمی است که از منظر نهادسازی و نهادمندی برای حکومت الزامی برجسته‌تر می‌یابد.

براین اساس باید با انجام تحقیقات گسترده‌تر در سیر تحولات سیاسی اجتماعی، مبتنی بر روش‌های علمی و تخصصی به شناخت علمی و مبتنی بر واقعیات تاریخ اسلام از نهاد مسجد نایل گردیم.

از سوی دیگر دولت باید با حمایت از مجامع مردمی، بتواند ضمن حفظ هویت اسلامی مسجد، با توجه به ساختار مناطق و محله‌ها مثل بازار، روستا و مراکز آموزشی با استفاده از تأسیسات و تجهیزات و ابزارهای جدید، نهاد مسجد را در راستای کارکردهای جدید و احیای توانمندی‌های قدیم فعال نماید.

در این راستا باید تقویت مشارکت سیاسی مردم، تعمیق و توسعه، جامعه‌پذیری
سیاسی و حل و فصل منازعات و چالش‌های اجتماعی و تقویت روح مدنیت،
نظم و قانونمندی در پرتو شرایط جدید مسجد متجلی گردد.
لازم به ذکر است احیا و حفظ جایگاه مسجد در جهانی که با دگرگونی‌های
شتابان
در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی رو بروست، به تلاشی سخت و پیگیر
نیازمند
است. امروز باید روی مسایل فرهنگی بیش از گذشته کار کرد؛ مساجد آن گاه
خواهند
توانست نقش تاریخی خود را در تربیت عبادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ایفا
نمایند
که بتوانند مخاطبان خود را جذب و حفظ نمایند.
پیشنهادات ذیل می‌تواند تا حدودی ما را به هدف فوق نزدیکتر ساخته، در
زمینه
جذب راهگشا باشد.

۱. تقویت مساجد از نظر امکانات مانند رسیدگی به ساختمان مسجد،
نظافت
و تجهیز امکانات گرما و سرمازا با همکاری نهادهای مسئول.
۲. توجه بیشتر به وضعیت ظاهری و زیباسازی مسجد، زیرا زیبایی و
شکوه
مساجد موجب جذب بیشتر قشر جوان و آبادی و ارزش محله‌ای و منطقه‌ای آن
می‌گردد.
۳. تشکیل و تقویت کتابخانه مناسب مسجد و در اختیار گذاشتن
کتاب‌های مفید
و متنوع به مراجعه کنندگان.
۴. برگزاری مسابقات متنوع از کتاب‌های مذهبی مناسب.
۵. دقت در انتخاب امام جماعت به خصوص از لحاظ ویژگی‌های اخلاقی
و عملکردی.
۶. توجه بیشتر امامان محترم جماعت به طولانی نشدن نمازهای جماعت
به خصوص با حضور نسل جوان.
۷. به‌کارگیری هیئت امنای صاحب ابتکار و خلاقیت که در این صورت
با برنامه‌ریزی‌های متنوع، خواهند توانست افراد را به مسجد جذب نمایند.
۸. انجام تبلیغات مناسب و منطقی و پرهیز از برخوردهای تند و خشن با
نوجوانان.
۹. فعال ساختن کانون فرهنگی مستقر در مسجد و متنوع نمودن
برنامه‌های آن.
۱۰. تلاش برای احیای کارکردهای مختلف مسجد با برنامه‌ریزی کلان.